

ԱՆԱԾԻՏ

Հ Ա Ն Դ Ե Ս

ԱԶԳԱՅԻՆ, ԳՐԱԿԱՆ, ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ

ԺԱ. ՏԱՐԻ 1989-1910

ՄԱՐՏ—ԱՊՐԻԼ

ԹԻԻ 11-12

ԳԵՐԱԳՈՅՆ ՈՒԺԸ

Գրանշնութիւնը, գեղարուեստը՝ ազգի մը պատիւը, ամենաթանկագին գանձը, մեծութեան ու փոքրիկ տղիւնը, եւ նոյն իսկ կեանքի հիմունքը, ինքնապահպանութեան ամենէն ապահով միջոցն են: Կարելի է ըսել թէ ազգ մը իսկապէս գոյութիւն ունի այն ատեն միայն երբ երեւան կը բերէ ինքնայատուկ գեղարուեստ մը, գրականութիւն մը: Մարդկրու համախմբում մը որ կ'ապրի, կ'աշխատի, կը վստայի ու կ'ուսէ, ազգ մը չի ձեռնարկ: Եւ եւ զամբ մը կ'ընայ այդ համախմբումը ցրուել, քայքայել, հայեցել ուրիշ համախմբման մէջ, եւ ա'լ անկից յիշատակ մ'անգամ չի մնար: Աղգը կը կազմուի երբ մարդերու կուտակում մը կը հաւաքուի խտնալի մը, գաղափարի մը շուրջը, երբ ի յայտ կը բերէ հաւաքական որոշ եւ ինքնատիկ զգայնութիւն մը, մայանութիւն մը, աշխարհայնացը մը, եւ երբ ցոյց կուտայ աստուածային կարողութիւնը՝ այդ մասնաւոր մտայնութիւնն ու աշխարհայնացը գեղեցիկ ձևերով արտայայտու: այդ արտայայտումը՝ ազգի մը ինքնութեան յողթական եւ անկորուստ ապացուցումն է, եւ ան ուրիշ բան չէ բայց եթէ գեղարուեստը, գրականութիւնը: Հարկւրաւոր ցեղեր եկիր անցեր են երկրագնդաւ վրայէն, եւ անոնց ամենամեծ մասէն անուն մը միայն մնացած է յաճախ, ու քանի մը չոր

ղէպրերու յիշատակում. շատերուն անունն ալ չէ մնացած, եւ սակայն այդ բոլոր ցեղերը ազգեր, աշխատեք, կուտեք են, եւ անոնցմէ շատերը քաջ ալ եղեր են, գորութիւն ցոյց տուեր, զիջողներ հասուցեր են, բայց կորսուած են, որովհետեւ չեն ունեցեր ուժերուն ուժը, գեղարուեստական ստեղծագործ ուժը, որ մտաւոր գեղական յախտահական յաշարձաններու մէջ սեւեռէր հոգին այդ ցեղերուն, եւ այսօր անոնք այնպէս են որպէս թէ գոյութիւն ունեցած չլլային: Ժողովուրդներ կ'անհետանան, քաղաքներ կը կործանին, մեծ ծագոր դասեր կը փլչին, բայց դերքը, արձանը, պատի մը վրայ նկար մը, երաժշտութեան քանի մը նօթեր՝ թղթին յանձնուած, դարեր յետոյ, թաղուած բայց միշտ կենդանի, դուրս կ'ելլին մոխրերէն ու փլատակներէն, անհետացած ազգին բարոյական դէմքը կը վերակենդանացնեն, ու իրենց անվերջան կեանքը անոր կը փոխանցեն:

Հայ ազգը, եթէ հակառակ այնքան մեծագործող աղէտներու՝ դարերէ ի վեր ինքըզինքը պահպանեք է իրեն ուրոյն անդամ մը մարդկային ընտանիքին մէջ, ասիկա կըցեր է ընել գլխաւորապէս շնորհիւ իր գրականութեան, եթէ կը սիրենք հայ եկեղեցին եւ զայն կը նկատենք իբր ազգապահպան ուժ մը, անոր համար է որ այդ եկեղեցին՝ միւր գրականութեան կազմակերպիչը, զարգացուցիչը, Հայ ցեղին մէջ մտաւոր կեանքի մեծագոյն վստահութիւնը եղեր է անցեալին մէջ: Աւանց մեւորդ-

հան չըմանի մեր մեծ եկեղեցականներուն փրկարար նախաձեռնութեամբ, այսօր հայ ցեղը կամ ձուլուած պիտի ըլլար՝ ինչպէս այնքան ասիական ցեղեր, կամ՝ եթէ միտք պիտի ունենար Քրիստոսը առեւ ու անուպայ գորութիւնը, Պատմութեան ամենէն վայրագ հրոսներուն հուրն ու սուրը անգոր հն եղած այն խաղաղիկ բայց անպարտելի մարտիկներուն դէմ՝ որ կը կոչուին Սահակ, Մեսրոպ, Նիզիէ, Փարսպիկ, Խորենացի, Նարեկացի, Շնորհալի։ Այսօր, մեր ցեղը, թէպէտ բազմադարեան ծերութեամբ մը ալիւտը, նիւթապէս՝ թոյլ, ցրուած, բարոյապէս՝ յոգնած, քիչ մը ջլախտաւոր, բայց մասաւորապէս կը մնայ միշտ բեղուն, ուժեղ, կենսեղով լեցուն։ Տաղանդի կրօնը իր մէջ միշտ վառ է։ Մեր ամենամեծ հոգը, մեր էական գործը՝ պէտք է ըլլայ նպաստաւորեալ այդ կրօնիկն տարածումը, միծաղցումը, զօրացումը, մաքրացումը։ Ասիկա անշուշտ կախում ունի արտաքին հանգամանքներէն, բայց նաեւ՝ ու ըստ իս գլխաւորաբար՝ կախում ունի մեր իսկ բռնած դիրքէն հանդէպ մեր լեզուին ու գրականութեան։

* *

Ինչն են այժմ արտաքին հանգամանքները մեզի համար։

Հայութեան մէկ ամենատուտար հատուածը ռուսական տիրապետութեան ներքեւ կը գտնուի։ Մեր ցեղին այդ պատառը՝ — ևս միշտ ապրիս խորնած կամ ևս այսօր՝ Կովկաս անձամբ անհնդէս յետոյ՝ տուրք քան երբեք նոյնը կը խորհիմ, — միծաղէս օգուտած է ռուս տիրապետութենէն։ Անիկ կործանումէն ի վեր, Հայութիւնը, իր հայրենիքին այդ մասերուն մէջ, չարունակական արշաւանքներու ենթարկուած, մէկ տեղէ միւսին ձուգն անցնելով, ունէր կացութիւն մը մշտապէս անստոյգ, անապահով, ատշաւապալից, փոթորկալից։ Իր տէրերն ըլլալով մահմետական, ևս ծանօթ ըլլալով ինչ որ էր մահմետական տիրող լուծը բայեային համար, իր կեանքը գերիի կեանք էր, զուրկ ամէն արժանապատուութենէ, տիրողին քրտաճոյքէն կախուած։ Վերջին շրջա-նին, պարսիկ ու թուրք տէրերու ներքեւ այդ

կեանքը գոթապիի դարձած էր, ռուսներուն գալուստը փրկութիւն մը եղաւ։ Հայութիւնը այդ օրէն սկսեալ Կովկասի մէջ՝ գտած է կայուն, տեսական, հաստատուն կացութիւն մը։ Ռուսաստանը կրնայ ևս արդէն սկսած է ներքնապէս փոփոխուիլ, — այսինքն բարեփոխուիլ, — բայց ու է յոյս չկայ որ ուրիշ պետութիւն մը գայ այդ գաւառներուն տիրապետել, կայուն, որոշ կացութիւն մը՝ մեծ բարիք է, ինչքան ալ այդ կացութիւնը ունենայ իր թերի կողմերը։ Ռուս տիրապետութեան տալ Հայը՝ մարդու պէս ապրած է, ինքզինքը գոտնելով միջնաւայրի մը մէջ՝ որ տեսականը չըլլալով հանդիս՝ որոշ օրէնքներու, կանոնաւոր կարգաւորութիւն մը վրայ հիմնուած էր, կրցած է՝ շնորհիւ այդ պայմաններուն՝ անստեղծութիւն մեծ բարօրութեան հասնիլ, օգուտած է՝ վերջնապէս՝ ռուս քաղաքացին քաղաքակրթութեան ազդեցութենէն, ուրեմն ևս դարգացած ու զօրացած է նիւթապէս ևս բարոյապէս։ Մէտալիկն հակերիսը՝ ձուլիւն ձգտումներն են զոր ռուս կառավարութիւնը մերթ ի յայտ բերած է։ Վասն զոր այդ ձգտումները առւած են ցարդ միւր Կովկասի ազգակիցներուն՝ շատ փոքր է քան օգուտը զոր ռուս տիրապետութեան շնորհիւ ստեղծուած նոր պայմաններէն քաղած են անոնք, մերթ՝ այդ ձուլման ձեռնարկները — կալիցիսիական օրերուն ծայրայեղ այլանպակութեանց ձևեր զգնելով — օգտակար իսկ եղած են, Հայոց ազգային ոգին աւելի զօրացնելու, ձուլուած են, Վերջնապէս են, Վերջնապէս՝ ծաղիկի օրով ձուլման փորձերը տեղի առնին թոյլատուութեամբ մը։ Այս բոլորին, ռուսահայը ունի միջոցներ իր զպրօցները, իր թատրոնը, իր գրականութիւնը, իր «կուլտուրական» ընկերութիւնները զարգացնելու։ Ներկայ թոյլատուութեամբ կրնայ յաւիտենական չըլլալ, օր մը նոր կալիցիսիական կրնան դալ, բայց ռուսահային իր նիւթական ու բարոյական ուժերով՝ որ շնորհիւ ռուսական միջնաւայրի ընդէ, պայմաններուն՝ միշտ աւելի պիտի զարկանան, կարող պիտի ըլլայ միշտ գիմապիկ այդօրինակ բռնապարմանց՝ եթէ ունենայ կամք՝ ինչպէս Լեհացիք՝ շատ աւելի խստօրէն հալածուած՝ ունեցած են, — այսինքն

եթէ իւր մէջ զօրեղ մնայ ցեղային ոգին։ Այդ ոգին տկարացած է՝ ռուսահայոց մէջ բաւական կարեւոր մասին մէջ՝ ոչ թէ կառավարութեան ձուլիչ ձեռնարկներուն բերմամբ, այլ նոյն իսկ իրենց ինքնաբեր յառաջխաղաղութեամբ զէպ ի անգլալի, անգլիոսկից բայց խոր առևանգում մը։ Թիֆլիսի Հայերը (ոչ միայն «պուրժուա շինը», այլ նոյն իսկ «մտաւորականներէն» շատեր) իրարու մէջ աւելի ռուսներէն կը խօսին քան հայերէն։ Եւ ասիկա ոչ անպատշաճ, այլ իրենց աղատ կամքով։ Երեսներն մէջ՝ կաթողիկոսական ընտրութեան պատճառմամբներս՝ հրաւիրուեցաւ հայկական երկնայթի մը, որուն փրփրալ ամբողջապէս ռուսներէն էր (երեսներն մէջ, էլ միայն լոյս տակ...)։ Այս մասին կարելի է եւ պէտք է ուրիշ առթիւ խօսիլ երկարորէն։ Բռն վտանգը հոգ է կովկասի Հայութեան համար։ Եւրոպայի, ճգնաժամ, գերութեան են ռուս քաղաքակրթութեանէն։ Ռուսներէն խօսած աստիճանին կըրնայիլ կը զգան ինքնիշխան, արեւելք, հեղաշարժայլ ձեւ մը ունին, հպարտ ու սէգ շեւտ մը կ'առնեն՝ հարծես թէ ռուսներէնը իրենք ասեղծած ըլլային։ հայերէն կը խօսին, հայ թաւարոն կ'երթան, հայ գիւղ կը կարգան՝ երբեմն՝ բարեպարտութիւն մը ընկու պէս։ Կովկասի հայ մտաւորականներուն վրայ մեծ պարտք կայ՝ աւելի կորովով քան ինչ որ ցոյց կ'ուստան՝ առաջին առնելու այդ ինքնակամ ռուսացման ակտը երեւոյթին։

Պարսկահայք տուած են ցարդ տաղանդաւոր անհատականութիւններ, բայց իբր հասարակութիւն գրականութիւն մը չեն կրցած ապաստել։ Իրենց տուած անհատականութիւնները — ինչպէս Բաքի, եւն. — զարգացած են Պարսկաստանէն դուրս, Թիֆլիս կամ այլուր։ Ասոր պատճառը անշուշտ երկրին ընդհանուր յետամնաց կացութիւնն է եղած։ Այժմ սահմանադրական բեթիմ մը հաստատուած է Պարսկաստանի մէջ։ Տեւական է այդ բեթիմը՝ ինչ պիտի ըլլայ Պարսկաստանի ապագայ քաղաքական կացութիւնը։ պիտի մնայ միշտ անկախ, պիտի կրնայ վճարահոգեւոր յառաջանալ։ քաղաքակրթութեան ճամբուն մէջ՝ սչինչ կարելի է ըսել ստոյգ։ Սա նկատելի է որ նոյն իսկ նոր բեթիմին հաստատումէն ի

վեր, գրական շարժումն մը բողբոջելուն առաջին նշաններն իսկ չենք տեսներ Պարսկահայոց մէջ։ Ռուսահայ մամուլին ազգայնաբան հող տկար փորձեր միայն։ Մարթիւրէն է որ իսկ Բաքի մը երեսն գայ, որ մնայ իր ծննդավայրին մէջ, հզոր շարժում մը յառաջ բերէ, տաղանդներ արթնցնէ, հիմնէ պարսկահայ գրականութիւն մը որ իր յատուկ դրոշմն ու հրապարակ ունենայ եւ ճոխացնէ մեր ընդհանուր գրականութիւնը։

Տաճկահայք՝ թրքական լուծին տակ՝ ունեցած են կացութիւն մը որ իր յոռի կողմնաբան հետ ունեցած է եւ իր լաւ կողմերը։ յոռի կողմերը բացարարաւ պէտք չկայ, — բռնապետական վարչութիւն, աւաղակ տաշտեաններ, քիւրտներու թռնութիւն, հալածանք, անարգանք, ջարդ, եւն. — լաւ կողմնայն եղած է որ օսմանեան պետութեան մեծ քաղաքները, Պոլիս, Իզմիր, Եւրոպայի շատ մօտ ըլլալով, պարսկականիք զարգացին ու Յոյն կարեւոր տեղ մը կը բռնեն, արեւմտեան քաղաքակրթութեան հետ վաղուց չփախ մէջ մտած են։ այդ դիրքին բերմամբ, Հայը Պոլսոյ եւ Իզմիրի մէջ շատոնց ի վեր հիմնած եւ ամենէն տաղանդաւոր շրջաններուն մէջէն իսկ շարունակած է զարգացնել ճոխ գրականութիւն մը, եւրոպական լաւագոյն աղբիւրութիւններով առաջնորդուած, խորքին մէջ հայ թրքական Հայաստանին մէջ, գրականութիւն մը չէ կրցած զարգանալ անդուշտ իսկ վրայ, բռնապետական պայմանները ասոր արգելք եղած են։ քայլ թրքական Հայաստանը արտադրած է բաւական թուով տաղանդներ որ Պոլսոյ մամուլին մէջ ինքնիշխան արտայայտած են իրենց Հայաստանցի գրողի ընդհանրապարկ բերած միացուցած են Պոլսոյ հայ դրական շարժումին։

Աղգային ոգին թրքահայոց մէջ եղած է միշտ վառ։ Հայը Թուրքիոյ մէջ սերած է միշտ իր ցեղային լիզուռն ու դրականութիւնը՝ ո եւ է լիզուռն ու գրականութիւնն աւելի (մաս մը մտլիսանդ կաթողիկէ Հայերու օտարամտութիւնը, կամ կիսարաբուց, դադարաւոր թրքախօսութիւնը՝ բացարարկ երեւոյթներ են, եւ անոնք իսկ այժմ անհետամուտ վրայ)։ ասոր պատ-

ձառն էր խոր անջատումը որ կար Հայոց եւ երկրին տիրող տարրին մէջնւ, ինչպէս եւ տիրող տարրին քաղաքակրթական աստիճանութիւնը. բայց ֆրանսիական լիզուն ու գրականութիւնը, որ այնքան ազդած են թրքահայ դարգացած հասարակութեան վրայ, չեն գերած զայն՝ հայերէնէն ուժացնելու աստիճան. թրքահայոց օգտուած է ֆրանսական լիզունն ու գրականութիւնն, բայց չարունակած է իր լիզունն սիրել, իր ներքին կեանքին մէջ միմային զայն խօսիլ, իր ազգային գրականութեամբը հետաքրքրուիլ աւելի քան երկրին ուրիշ ու եւ է գրականութեամբ:

Այժմ, իրերու նոր կարգ մը հաստատուած է օսմանեան պետութեան մէջ. ինչ պիտի ըլլայ Թուրքիոյ ապագան, ոչ ոք ճշտել կարող է գուշակել. բայց սա հաստատ է որ հին բունպիտական բեժիմը մեռած է հոն ընդ միշտ Սամանադրական Թուրքիան ունի ներքին եւ արտաքին արգելքներ՝ իր անսայթաք եւ արագ յառաջացմանը. ներքին արգելքներ — մոսկունահութիւն, սոցիալութիւն, ցեղային շահերու հակադասութիւն, եւն. — թերեւս այնքան երկնիզակէն չեն որքան արտաքինները. նոր բեժիմը մինչեւ ցարդ հակառակ անոնց տեսելու կարող ըլլային ապացուցուց. արտաքին ազգակներէն կախուած է նոր բեժիմին, եւ նոյն ինքն Թուրքիոյ, բազը. եթէ գրսէն յառնէ մերիկ մը եւ խաժէ Թուրքիոյ վրայ, չինգ գիտեր մինչեւ ուր կէրթան անոր արդիւնները, եւ ինչ որ ինքուս վիճակ մը կը ստեղծուի. Հայերը այդ չեն ցանկար. իրենց շահը կը պահանջէ՝ անկեղծօրէն աջակցել սամանադրական զօրացման, առանց աղմուկի, զգուշաւոր ու շրջահասարակ կերպով, որովհետեւ եթէ մերիկ մը պայթի իրենց գլխուն փորձանք կայ գալիք նորէն: Այսպէս կ'ամ այնպէս, Արեւելեան հարցը երկու ձեւի տակ՝ միակ լուծումի մը կ'ընայ յաղթել, կ'ամ եւրոպական ուժերու ուղղակի խռովմամբ եւ կ'ամ ներքին ազատասէր ուժերուն միջոցով՝ եւրոպական քաղաքակրթութեան արեւալիտումը Արեւելքի մէջ. եւն. թաղերով որ այդ երեւոյթը մինչեւ ծայրը շարունակէ կատարուիլ ներքին մեծերուն ձեռքով, թրքահայերը հետզհետէ պիտի գտնուին

կացութեան մը մէջ որ շատ նման պիտի ըլլայ ռուսահայոց կացութեան. իրենց դէմ պիտի ունենան երկու վտանգ, առաջին՝ թուրք ազգայնամոլ տարրին բոնի ձուլման ձգտող գործունէութիւնը, երկրորդ՝ Թոյլատու, ազատասէր տարրերուն յաղթանակով օսմանեան ընդհանուր քաղաքակրթութեան մը ծաղկումին Հայոց վրայ գործելիք անդադարեւ ապագայայացումը. առաջին վտանգին դէմ — զոր միշտ աչքի առջեւ պէտք է ունենալ, — Թրքահայոց իրեն վիճակակից ունի Յոյնը, Արաբը, Ասորին, Ալբանացին, Նոյն իսկ Հնդկան, Նոյն իսկ Քիւրդը, եւ միանգամայն աջակց ու պաշտպան ունի Արեւմուտաքի մեծ ազատասէր ազգերուն համակրութիւնը. Եւրոպայ այդ վտանգը այնքան խոր չէ. կարելի է այժմէն իսկ իբր քաջաբան անկեղծութիւն մը նկատել օսմանեան պետութեան ցեղերուն բոնի թրքացումը. Բայց միւս վտանգը աւելի լուրջ է. օսմանեան ազգ մը եւ օսմանեան քաղաքակրթութիւն մը եթէ վճռապէս կազմուին, անոր դարգացման եւ ընդլայնման երկրին բոլոր ցեղերուն ամենէն ձեռնիւրէց եւ մեծից տարրերը պիտի մասնակցեն. այդ քաղաքակրթութիւնը, ինչքան ալ նորածին, պիտի ըլլայ հետզհետէ աւելի ընդարձակ, բազմաաւոր, եւ կարող է դիմել դէպ ի փայլուն ապագայ մը. ան պիտի իրեն քաջ ու թուրք տարրերը այնքան աւելի ապահով ու անդիմադրելի կերպով, որքան որ բուն միջնորդները չգործածուին. ասովից զատ, օսմանեան պետութեան գրեթէ ամբողջ տարածութեան մէջ՝ Հայ ու Թուրք լուրջ քովի կ'աղբիւն, իրարու խռովումով շատ աւելի քան կողմակի մէջ Հայ ու Թուրք: Մայրաքաղաքին մէջ, ուր պիտի գտնուի միշտ թէ՛ օսմանեան եւ թէ՛ թրքահայ քաղաքակրթութեան կեդրոնը, Հայ ու Թուրք հետզհետէ աւելի մօտիկ յարաբերութիւններ պիտի ունենան, միասին ապրելու եւ գործիչու պիտի մղուին, — օսմանեան խորհրդարան, համալսարան, զինուորադրութիւն, օսմանեան մատուլ, դրականութիւն, զպրոց, քաղաքական պաշտօններ՝ բաց պիտի ըլլան Հայոցն ու Թուրքին. «օսմանցիկացման» ձեւին տակ ինքնորոշուի «թուրքացման» վտանգը ուրեմն անհերքելի կերպով աւելի

լուրջ է և Աստուր գէտ Հայը իր ցեղային քաղաքակրթութիւնը պաշտպանելու համար ուրիշ ոչ մէկ միջոց ունի բայց եթէ քի կամը, Ոչ ոք անշուշտ մտքէն կ'անցնէ քարոզիչ որ գէպ ի յառաջդիմութիւն ընթացող օսմանիւն պետութեան մը մէջ՝ Հայը ուղէ կղզիանայ. չմասնակցել ընդհանուր քաղաքակրթական շարժումին, ապրել զուտ հայ կեանքով մը. այդ նիւթապէս անկարելի է. ճակատագրւոր ուղի է որ մենք, վաղուց կտոր կտոր եղած, ինքզինքնին տեսնենք ստիպուած՝ մեր պատմական հայրենիքին տիրող երեք օտաւրացեղ մեծ պետութեանց ընդհանուր կեանքով ապրելու. մենք չունենցանք ուժը, մեք չեմք, խելքը՝ որ պէտք էին որպէս զի երկրագնդին վրայ գէթ մեր անկեղծի մը մէջ զուտ հայ ազատ կեանքի մը բողբոջումը հնարաւոր դարձնէինք. այլ եւս կը մնայ համակերպել իրերու վիճակի մը զոր փոփոխելու անողք ենք. պէ՛տք է մասնակցելնք ընդհանուր կեանքին այն երկիրներուն որ կը զբաւնուինք. առիկա անկրթածիշտ է անշուշտ նոյն իսկ մեր ցեղային շահերուն մէկ որով ու կարեւոր չափերն համար. բայց մենք պէտք է ապրինք, ամէն տեղ, կրկին կեանքով մը, կեանք մը առեւ, օսմանցի կամ պարսիկ քաղաքացիի, եւ կեանք մը Հայու. Անկարելի է ատ. Իռլանտացիք Անգլիոյ մէջ, Փոլոնիացիք՝ ամէն տեղ, եւ մանաւանդ Աւստրիոյ մէջ, մեղի մտաւրպար կրնան ըլլալ:

Բաց ի Պարսկաստանի, Թուսաստանի ու Թուրքիոյ մէջ իր մեծ դանդաղածներէն, Հայութիւնը գոյութիւն ունի նաեւ իր արտասահմանեան գաղութներուն մէջ. Մեծաքանակ արտագաղթի մը, հայրենիքին պարպուելը Հայ տարրէ՝ աղէտաւոր է, եւ ասոր գէտ պէտք է մաքրախիթ մեր բոլոր ուժով. բայց սահմանափակ թուով հայ գաղութներու գոյութիւնը մինչեւ ցարդ մեծապէս օգտակար եղած է Հայութեան եւ աշխարհին. ալ պիտի ըլլայ միշտ օգտակար վերահսկելն ու վիճիւնսն իրենց Միեկամարտներով, Մոսկուան՝ իր Հիւսիս-Վայլով, Լազարեան ճեմարանով, Փարիզը իր Ոսկանհաններով, Շահնապահաններով, Մուրաւսկան եւ Հայկազեան վարժարաններով, եւ աւելի նոր ժամանակներու մէջ՝ Լոնտոնի, Ժնևի,

Նիւիլի, Ամերիկայի քանի մը քաղաքներու, Եգիպտոսի եւ Ֆրանսայի գաղութներն եւ իրենց ծոցը խմորուող հայկական գործունէութիւնը՝ անագին դեր են կատարած հայկական կեանքին մէջ. Արգպէս ալ պիտի ըլլայ աշխուհետեւ, — պայմանով որ օտար երկիրներու մէջ ցրուած այդ բուռ մը Հայերն ալ ապրին միշտ այդ կրկնակ կեանքով զոր վերեւ մասնանիշ ըրի, — մասնակցելով իրենց զբաւնուած մեծ երկիրներուն մտաւոր ու ընկերական կեանքին, եւ պահպանելով իրենց ցեղային հոգին. Եթէ հայրենիքի մէջ՝ պայմանները հետզհետէ աւելի բարեւոյցն, շատոնց քաղաքակրթութեան մեծ երկիրներու մէջ՝ յառաջացեալ զարգացման մը աղբիւրներէն իսկ օգտուող այդ գաղութները կըրող են, փոխանցելով իրենց հայրենիքի եղբայրներուն իրենց բարոյական ու նիւթական վաստակին արդիւնքը, անոնց յառաջդիմութեան յաւելումական ու կարեւոր աշակցութիւն մը բերել, Իսկ եթէ զան նորէն տագնապալից շրջաններ, եթէ մեր ցեղային կեանքը՝ հայրենիքին մէջ ապարդիւն, ձուլելու փորձեր տեսնուին, զապրիթները՝ իրենեւ հեռաւոր, ազատ եւ աշխուրջ պահպաններ՝ պիտի հսկեն վտանգին հանդէպ, պիտի բարձր ու մշտապառ բռնեն հայկական քաղաքակրթութեան ջահը, պիտի գործեն՝ չքայնելու համար վտանգը:

* * *

Եւանդ, այս բոլոր արտաքին ու ներքին բազմաձեւ, բարդ, անորոշ, միշտ փոփոխութեան ենթակայ պայմաններուն մէջ՝ այն է որ մենք պահպանենք սէրը մեր ցեղին՝ Մեր ցեղային գոյութեան ջնջման ամենէն ապահով գործիքը՝ մենք իսկ կրնանք ըլլալ, եթէ օտարասիրութիւնը եւ ինքնարմատարները՝ որ արդէն մեր մէջ գոյութիւն ունին՝ ընդլայնին ու զօրանան, Կարելի է ազգի մը քաղաքական անկախութիւնը ջնջիլ. կարելի է՝ եթէ նոյն իսկ տեղեկքի բոլոր ուժերը միասին ցեղ մը անհետացնել, որքան ատեն որ այդ ցեղը ինքզինքը պահպանուի. կամք ունենայ. Այդ կամքը կ'ըլլայ այնքան աւելի զօրեղ եւ խոր, որքան որ ցեղ մը ինքզինքը կը յարգէ եւ կը

սխիւք ։ Մեր ջանքը պէտք է ըլլայ բազմապատկել Հայոց մէջ սէրը զէպ կ'իւրեց ցեղը եւ անոր քաղաքարթութիւնը Ատիկա կարող է ընել՝ ամէն բանէ աւելի՝ գրականութիւնը ։ Մեր եկեղեցին, մեր կաթողիկոսական եւ պատուիրակական աթոռները, եւ իրենց շուրջը խմբուած դպրոցները, ցեղային հաստատութիւնները անհրաժեշտ են՝ ցեղին հիւսնայէն իբր ուրոյն մարմին գոյութիւնը պահպանելու բայց գրականութիւնն է որ այդ մարմնոյն մէջ հոգին պիտի կազմէ, նոյն իսկ մեր եկեղեցւոյն, մեր հաստատութեանց, մեր դպրոցներուն կեանքը պիտի զօրացնէ՝ իր իսկ կեանքին, ուժին, փայլին չափովը ։ Հայկական պաշտօնութիւնն ամենէն ապահով, ամենէն տեսական եւ անխորտակելի ձեւը՝ մեր գրականութիւնը գարգացնելու աջակցելն է ։

Ասորք մէջ համահաւասար թէպէտ տարբեր պարտք ունին կատարելու՝ թէ՛ գրական դրածիչները, եւ թէ՛ հասարակութիւնը ։

Գրական գործիչներուն պարտքը կը կայանայ երեք գլխաւոր բանի մէջ ։ 1. Ճանչնալ եւ մեր նոր սերունդներուն ճանչնիլ ինչ որ կայ զեկեղեցի եւ ինքնատիպ՝ մեր նախնեաց գրականութեան եւ արուեստին մէջ, ինչպէս եւ հայ ժողովրդական քնարի արտադրութեանց մէջ ։ Թէ ասիկա որքան մեծ կարեւորութիւն ունի մեր ազգային ինքնութեան պահպանման եւ նոյն իսկ մեր նոր գրականութեան ցեղադադում կնիք մտաւայուն տեսակէտով, աւելորդ իսկ է այլ եւս բացատրել պէտք է միայն շեշտել թէ այդ ուղղութեամբ շատ աւելի բան կայ ընելու, եւ աւելի մեթոտական կերպով, քան ինչ որ եղած է ցարդ ։ 2. Կատարել ուսումնասիրութիւնները օտար գրականութեան ու արուեստի մեծագոյն գէմքերուն եւ շրջաններուն վրայ ։ Եւ խնամտաթարգմանութիւններ արեւմտեան եւ արեւելեկեան մեծ գրականութեանց ամենէն կարեւոր հրաշակներոնորուն ։ 3. Արտադրել ինքնատիպ գործեր, մեր ժամանակի ոգւոյն, պատմորեն, ճաշակին համապատասխան, եւ որոնք՝ իրենց մէջ ի յայտ բերելով հետզհետէ աւելի մեծ գրական զարգացում, մտայնութեան ճախովութիւն, ձեւի կատարելութիւն, մեր գրականութիւնն ընդարձակեն, զօրացնեն, զայն

տանին զէպ կ'մշտ աւելի բարձր, զայն կարող դարձնեն մեծագոյն գրականութեանց հետ մրցելու ։ Աստիճանադրումը զոր նշանակեցի վերեւ՝ առանց դիտաւորութեան չէ ։ Դմանք պիտի ուզին որ առաջին տեղը տայ ինքնագիր արտադրութեանց, եւ տարակոյս չկայ որ անոնք են ամենէն կարեւորը ո եւ է շրջանի արտադրութեանց մէջ, որովհետեւ անոնք ցեղին ստեղծագործ կարողութեան ուղղակի ապացուցումն են ։ Բայց մեզի պէս ժողովրդի մը մէջ, որ դեռ շատ քիչ կը ճանչնայ իր նախնեաց գործը, եւ տիեզերական գրականութեան մասին ալ շատ անկատար ծանօթութիւն ունի, անհրաժեշտ պէտք կայ շատ մեծ խնամք տանիլ այդ երկու էական պահանջները լրացնելու ։ ո եւ է գրագէտ՝ ստեղծագործելէ առաջ՝ լաւ է որ ճանչնայ իր ցեղին հիւսնաւորը վարպետները եւ օտար գրականութեանց մեծագոյն դասականները, որպէսզի իր գրականութիւնը զուրկ չըլլայ ցեղային աւանդական հոթէն ու հոսեւ մերկ չըլլայ այն գրական բարձր ճաշակն զոր մեծ դասականներուն հետ ընտելացումը միայն կրնայ տալ ։ Եւ համաձայն չմտնորիզմի պատմական խմբագրապետ Լէօնի որ՝ Կովկասի Հայոց Հրատարակչական ընկերութեան վերահաստատման առթիւ գրած իր գեղեցիկ յօդուածներէն մէկուն մէջ կ'ըսէ թէ՛ « Ինչպէս կարելի է մէկ գծի վրայ դնել՝ իբր հրատարակելի գործ՝ Ահարոնեանի գիրք մը որ ամէն տեղ պիտի կարգադառնի եւ աշխարհաբար իրենցայն մը որ գրապաճառներու դարակներուն վրայ դիրքուած պիտի մնայ » ։ Հայ հասարակութիւնը պէտք է կարգաւ թէ՛ Ահարոնեանը եւ թէ՛ իրենցայն, երկուքին ալ պէտք ունի ։ ազգ մը որ իր հին դասականներուն հետ կապը կը կտրէ, ինքզինքը եղծած, հաշմած կ'ըլլայ ։ Ահա այս նկատումով է որ՝ ուշադրութիւն հրաւիրելու համար՝ այդպէս աստիճանադրեցի վերեւ ։

Ուրիշ շատ կարեւոր գործ մը զոր ունին կատարելու մեր մտաւոր գործիչները, այն է՝ մեր արգի գրականութեան երկու մեծ հասուածները՝ ռուսահայկական եւ թրքահայկականը՝ իրարու ծանօթացնելու Ռուսահայք եւ թրքահայք շատ աւելի ծանօթութիւն ունին Ռուսաց Ծրանասացոց, Գիւմրիացոց կամ

Իտալացոց քան ի բարձու գրականութեան մասին: Եւ ասիկա ողբալի բան մըն է: Արդէն փոքրաթիւ ազգ մըն ենք, այս անշատուր աւելի եւս կը սկսարացնէ միջ: Ոչ միայն երկու հասարակութիւնները անծանօթ են իրարու մտաւոր գործունէութեան, այլ նոյն իսկ գրողները՝ քիչ բացառութեամբ եւս: Երկու գրողին գլխաւոր գործերէն շատ քիչեր են որ իրենց գործերը կը փոխանակեն իրարու հետ: Քննադատութիւնը, երկու կողմէն ալ, շատ յաճախ անհոգ է քոյր հատուածին մէջ լոյս տեսնող թղթ կարեւոր նորութեանց մասին տեղեկութիւն տալու հասարակութեան: Ատենտով, Նազարեանցի, Նալբանդեանցի, Ոսկունեանի եւ Սվաճեանի օրերուն, աւելի մօտութիւն կար երկու կողմի գրական գործիչներուն միջեւ: Բուսահայ Տ. Գարբիէլ ք, Պատկանեանը իր գեւցաղներգութիւնները թրքահայ Մամուրեանին Արեւիկեան Մամուլին մէջ կը հրատարակէր, եւ Մամուրեան, ինչպէս եւ յետոյ Պարոնեան՝ կ'աշխատակցէր Բուսահայ հանդէսներու: Հիւսիսափայլը կը հետեւէր Պոլսոյ ազատական մամուլին վանքերուն: Նոյնպէս եւ Մեղուն՝ Հիւսիսափայլին կ'աշխատէր, անոր գործունէութիւնը կը ճանչցնէր թրքահայոց, փոխադարձ հետաքրքրութեան, սրտոյ, յարգանքի յարաբերութիւններ կային երկու հատուածներու մտաւոր ղեկավարներուն միջեւ: Այդ յարաբերութիւնները, որ անշուշտ իրենց արտայայտման մէջ չէին լիակատար ու մեթոտական, պէտք էր միշտ նոյն ոգով պահպանուէին, եւ հետզհետէ աւելի սերտ, մօտիկ, կանոնաւոր դառնային: Այդպէս չնդաւ: Արտաքին արգելքներ եւ ներքին սխալներ ռաբիկա դժուարացուցին: Համիտեան ընտիմը հետզհետէ պատուարը թանձրացուց երկու հասարակութեան միջեւ, Բուսահայոց թերթները, գրքերը արդիւրեւս էին ծանկատանի մէջ, եւ թրքահայ գրող մը՝ առանց ինքզինքը վտանգելու չէր կրնար աշխատակցիլ Բուսահայ մամուլին: Ներքին սխալը, — արդիւնք իրար չճանչնալու, — իրարու նկատմամբ՝ արհամարհական կամ հեղանկան վերաբերմունքն էր զոր երկու կողմի գրողներէն ոմանք՝ կանխապէս կարծիքներով տողարուած՝ կ'ունենային: Բուսահայ գրողներէ շատերուն համար՝ թրքահայ գրա-

կանութիւնը մեծ մասամբ ձեւամոլ գաղափարազուրկ Քրաքաբանութիւններով էր ուռած, իսկ թրքահայ գրողներէ ոմանց համար՝ Բուսահայ գրականութիւնը շատ յաճախ հստակ նիւթ էր՝ առանց գեղեցկագիտական արտայայտութեան: Աւստիստիկն այն է որ այժմ ամէն կողմ կը զգացնէ այս բարոյական անշատման շնատաքեր ու ցաւալի հանգամանքը, եւ զայն բառաւորաբար բռնի փափաք կը յայտնուի: Զայն Հայրենեացի մէջ 5-6 ամիս տառջ, Պ. Յովն. Գաղանճեան ունէր պատուական յօդուած մը ուր անհրաժեշտութիւնը ցոյց կուտար Բուսահայ եւ թրքահայ գրական դասակարգներ իրարու հետ սերտ յարաբերութեան մէջ գնելու: Նոյն զգացումները կը յայտնէր վերջերս Լէօ Նորիզոնի իր գեղեցիկ յօդուածներէն մէկուն մէջ: Բուսահայ գրողներու խումբ մը ձեռնարկած է արդէն հրատարակել երկու հատոր, մին՝ հաւաքածու մը Բուսահայ լաւագոյն գրողներու հատընտիւր էջերուն (որ արդէն լոյս տեսաւ), միւրը՝ նուիրումած թրքահայ գրողներուն (որ քիչ անհէշտ լոյս կը տեսնէ): Պոլիս նոր հաստատուած «Արծիւ» հրատարակչական տունը, իր ի լոյս ընծայած հատորներուն շարքին համար կը դիմէ Բուսահայ գրադէս Վ. Փափաղեանին ինչպէս թրքահայ Եարմանեանին ու Վարուժանին: Թրքահայ հասարակութիւնը խանդավառ ընդունելութիւն կ'ընէ Բուսահայ գերասահական խումբերուն: Արտաքին պայմանները այժմ շատ նպաստաւոր են: Անհրաժեշտ է որ այս փոխադարձ մերձեցման շարժումը տարածենք ու զօրացնենք: Հայ գրականութիւնը, նոյն իսկ հայ ազգային ընդհանրութեան, մեծապէս պիտի շահին, ընդլայնին, ուժովեւ ատով: Երկու գրականութիւններէն ոչ մին լիակատար է եւ միւրէն գերազանց, երկուքն ալ կէսեր են, եւ իրենց ուրոյն առաւելութեանց հետ ունին իրենց յատուկ պակասները: Երկուքն միասին կը կազմեն հայ ժամանակակից գրականութեան ամբողջութիւնը: Թուրքահայ ու Թրքահայ «քաղաքական» բառեր են, արտաքին պայմաններու բերմամբ հայ ժողովուրդին երկու կէսերուն ձալման փակցում: Երկուսն ժողովուրդն է, հոն ու հոս, նոյն հիմնական զգայնութիւնն ու մտայնութիւնը ունեցող, որ իր գրական արտայայ-

տուժեան մէջ ցուցուցած է բնականաբար ասարեբբութիւնները անմիջական միջավայրին եւ արեւապետող այլազան բարձրագոյն քաղաքակրթութեանց, Այդ տարբերութիւնները, որ զիրար լաւ չճանչցողներուն եւ քննադատական բարձր ըմբռնում հունցողներուն համար առիթ տուած են զիրար դատաւիտելու, առաւելութիւն մը, բարիք մը պիտի ըլլան՝ հայ ընդհանուր գրականութեան համար, եթէ երկու կողմի գրագէտները աւելի հիմնական ու շարունակական կերպով իրարու գործունէութեան հետեւին, եւ իրարմէ աստանա ճիշտ ինչ որ իւրաքանչիւրը չունի, Միտք չունիմ այստեղ կատարել համեմատական ուսումնաւսիրութիւն մը, զոր արդէն ուրուսդած եմ «Ռուսաճաք եւ Թրքաճաք» արտոգրով հին յօդուածի մը մէջ (1)։ միայն պիտի չհշտեմ սա գաղափարը զոր հոն յայտնած էի, թէ սխալ է իրարու մեղադրել պակասը այն ինչ յատկութեան կամ ակարութիւնը ասի ինչ ճիշդին մէջ։ պէտք է իրարու մէջ է՛ն առաջ նկատել ինչ որ հօգրագոյն ու յատկանշական կողմը կը կազմէ միւս կողմին, Թրքաճաք եւ Ռուսաճաք գրականութեանց քննադատական համեմատութիւնը, որ կողմէն ալ ըլլայ զայն ընողը, պէտք է միշտ կատարուի բարեացաւ կամ, սերպելի, համակից ոգւով մը, աղբին մէջ կամ միւս հատուածին ամբողջական գեւազանցութիւնը մը վերադրել ուղղով կանխորոշ կրթութեան փառսբեր ձգտումներէ ետ կենայտուի կը սխալի Պ. Գալանճեանն երբ կը գրէ՝ այն համեմատութեամբը զոր թրքաճաք շատ աւելի յաճախ ցոյց տուած են Ռուսաճաքը հանդէպ քան այն վերլինները Թրքաճաքը նկատմամբ, «Եթէ հարկ ըլլար նմանութեամբ մը բաղդատել թրքաճաք եւ Ռուսաճաք գրականութիւնները, Ռուսաճաք գրականութիւնը կրնայինք նմանցընել խոշոր շողորմակայ արամադներով կազմուած հոյակապ քայուի մը, իսկ Թրքաճաք գրականութիւնը՝ մանրիկ, ընտիր գոհարներով ընդհուգուած սիրուն մանուկի մը։» ո՛չ, երկու գրականութիւններն ալ ունին իրենց մեծ ու փոքր գոհարները։ եւ երբ իրենց ամ-

բողջութեանը մէջ նկատենք երկուքն ալ, իրարու հաստար արժէք ունին, տարբեր գեղեցկութիւններով։ Այդ տարբերութիւնները պէտք է «բմբհող» ոգով մը ուսումնասիրեն երկու կողմի գրագէտները, ճիշդ զանոնք է որ փնտռելու եւ սիրելու են, անոնցմէ՛ է որ փոխադարձաբար օգտուելու են։ Այդ երկու տարբեր առաւելութիւններով ճոխացած գրականութիւնները՝ զիրար «լայանելու» կոչուած են։

Ի՛նչ պէտք է ընել որպէս զի երկու հասարակութիւնները իրարու գրական կեանքին աւելի մօտացն ծանօթութեան ունենան։ ներկայ յօդուածիս մէջ՝ ասո՛վ է մանաւանդ որ կ'ուզեմ զբաղիլ։ Պէտք է մեքոնական ձեւ մը տալ շանքերուն որ պիտի կատարուին այդ նպատակով։ Առաջին ընկելու բանը՝ թէ՛ թրքաճաքից եւ թէ՛ Ռուսաճաքից բոլոր դպրոցներուն մէջ երկու բարբառներ հաւասար խնամելով աւանդելու Ե առականութեանը, երկու հասարակութեանց մէջ ալ, բաց ի գրական դասակարգէն, որ քիչ շատ ծանօթութիւն ունին քոյր հաստուածին բարբառին ու գրականութեան («քիչ շատ» կ'ըսեմ, որովհետեւ նոյն իսկ մեր գրագէտներուն մէջ քիչեր են որ լրակատարօրէն ծանօթ են միւս բարբառին ու անով արտայտուած գրականութեանը), սովորական ընթերցողներու ղանգուածը միւս հատուածի լեզուէն կիտվին միայն կը հասկնայ։ պէտք չէ ճշմարտութիւնը ծածկել, ինչքան ալ տխուր ըլլայ։ զժբաղդ պայմաններ ուղեր են որ մենք երկու գրական բարբառ ունենանք։ այդ երկու բարբառները նոյն լեզուին ճիշդերն են, իրարու շատ մոտին, բայց թէ՛ քերականութեամբ, թէ՛ բառարանով, թէ՛ ֆրազալոյնութեամբ, շատ խորունկ տարբերութիւններ ունին։ ինծի շատ քիչ պատահած է Կովկասի մամուլին մէջ Թրքաճաք գրողներու յօդուածները տեսնել՝ առաջին բաղդաթիւ սրբաւորներու ապուած։ անհրաժեշտ է լուրջ ուսումնասիրութիւն մը՝ հիմնովին ստովելու համար միջ կամ միւս բարբառը։ զպոքին մէջ է որ նոր սերունդները այսուհետեւ պէտք է այդ ուսումնասիրութիւնը կատարեն։ այդպիսի բան գեւ չէ եղած մեր մէջ, եւ կամ շատ քիչ՝ պատահական, հատուածական կերպով.

1) Ա. Գալանճեան, Ա. Գալանճեան :

պէտք է երկու հասարակութիւններն ալ իրենց գործոցներու ծրագրին մէջ մտցնեն ատիկա։ Երկու բարբառներուն միացման մասին ցանկութիւններ յայտնուած են տաննով։ Գնդեցիկ ցանկութիւն բայց անխրագործելի։ Երկուքը պիտի մնան, եւ իրենց ուրոյն ձաժբուն մէջ զարգանան հետզհետէ։ Ինչ որ կարելի է, այն է որ երկու կողմի գրագէտները՝ իրարու գործն աւելի մօտանց ծանշելովով, փոխադարձաբար մէկ բարբառը միւսէն ստանայ այն ասութիւնները, բառերը, ձեւերը որոնց համարժեքը իւրաքանչիւրը չունի իր մէջ։ Կարող են նաեւ օգտուիլ իրարու յաջող ջանքերէն դէպ ի նըբացում, երանգաւորում։ Ատոր համար մասնաւորապէս անհրաժեշտ է որ երկու կողմի գրագէտները շատ աւելի կանոնաւոր, տեւական ու մօտիկ յարաբերութեան մէջ ըլլան իրարու հետ։ Ցանկալի է որ երկու կողմէն, գրագէտները միշտ իրարու հետ փոխանակեն իրենց գործերը։ Ռուսահայ գրագէտները աւելի յաճախ աշխատակցելու են թրքահայ մամուլին եւ փոխադարձաբար։ Հնոն ու հոս, մամուլը պէտք է լայն բաժին մը յատկացնէ՝ միւս հոտուածին ազգային, ընկերային ու մտաւորական կեանքին, վերարտադրէ քոյր մամուլին մէջ երեւցած ամենէն գեղեցիկ գրական նորութիւնները, կանոնաւորապէս տեղեկութիւն տայ՝ միւս կողմի ուշագրաւ հրատարակութեանց մասին։ ամէն անգամ որ սահմանէն ասորին կամ անդին հայ տաղանդի յայտնութիւն մը տեղի կ'ունենայ, ըլլայ գրական, գեղարուեստական, գիտական կամ հանրային գործունէութեան մէջ, պէտք է արեւելեան ինչպէս արեւմտեան մամուլը հաւասար եւանդով ու մանրամասնութեամբ արձանագրէ իբր «ներքին լուր մը» իբրեւ հայ կեանքի կարեւոր եղելութիւն մը, ո եւ է շայու համար աւելի կարեւոր քան զրացի Յոյնին կամ Վրացիին վերաբերեալ իրողութիւններ։ Ինչո՞ւ նոյն իսկ մերթ խումբեր մտաւորականներու, չանցնին սահմանէն անպին, այցելել իրենց հեռաւոր եղբայրներուն, անձամբ ծանօթանալ իրարու, ծանօթանալ եւ այն վայրերուն, միջավայրերուն ուր այդ եղբայրները կ'ապրին, տեղոյն վրայ կատարել ուսումնասիրութիւններ հայ անցեալ ու ներկայ կեանքի։

Ահա ինչ որ պէտք է ընեն մտաւորական գործիչները, բայց սպասել որ ամէն բան անոնք ընեն՝ անարդար է եւ անիմաստ։ Պէտք է որ հասարակութիւնն ալ կազմակերպուի ու գործի։ Գործիչ մը որ ինքզինքը կը զգայ կենդանի, թրթռուն, գործոն հասարակութեան մը մէջ, հարեալապատիկ զօրացած կը գտնէ իր ուժերը, եւ հարեալապատիկ աւելի արդիւնք կարող է տալ։ Մեր մէջ հասարակութիւնը դեռ շատ թոյլ է, անկազմ, անգիտակից։ Արդիւնքի եւ Այլշանի, Նալբանդեանի եւ Պարոնեանի, Շիրվանզադէի եւ Զօգրապի գործերը աւելուած 20 հազար օրինակ պէտք էր սպասուէր ունենային։ տաղանդաւոր թատերագիւ մը մեր մէջ իր գործերուն ներկայացման արդիւնքով լայնորէն պէտք էր կարեւորապէս ապրիլ։ Ի՞նչքան հեռու է իրականութիւնը՝ այս երազէն՝ որ սակայն շատ համեստ է դեռ։ մեր ամենէն շատ տարածուած լրագիրները 4-5000 էն աւելի բաժանորդ չունին, որոյմէն թիւ։ Լրագրի աշխատակցող գրագէտները մեծ մասամբ չեն վճարուի կամ շատ ինքզին գումարներով կը վճարուին։ Գրիք հրատարակող հեղինակները իրենց զգեստէն չափազանց քիչ կ'օգտուին, եւ այն ալ այն հազուադէպ ապարգային՝ երբ բարեխիղճ գրավաճառներու հետ է իրենց գործը։ Մեր ունեւոր դասակարգը՝ քիչ բացառութեամբ՝ չի հետեւիր գրական շարժումին, գրասէր չէ, մերթ «կ'օգնէ» բարեգործաբար, ազգասիրաբար։ Միջակ դիքը ունեցողները կամ աղքատներն ալ նոյնքան թոյլ են, անհոգ, ձրի կարգալու հետամուտ, եւ ամէն բան հարուստներէն սպասելու սխալը գործող։ Արդիւնքի հատորը ու նենալու համար միլիոնաւոր ըլլալու պէտք չկայ, է՛ն աղքատ Հայը կրնայ զայն գնել՝ եթէ ուզէ իր «բերնէն կտրել» մտաւոր հոգը ծարեւու համար։ Պէտք է այդ ոգին արարածել, զարգացնել հայ հասարակութեան մէջ, այդ թանկագին ոգին, որ կը մղէ յառաջացեալ Ժողովուրդներու ամէն մէկ անհատը՝ գրական սքանչելի նիւթակաւին չափ, անկից աւելի անհրաժեշտ նկատուին։ Պէտք է վարժեցնել հայ հարուստը՝ ոչ թէ «օգնել»՝ քմաճած ու անկանոն, անտեւական եղանակով մը, այլ ինքն իսկ հետադիւրստութեամբ գրական շարժումին, օգտուելով անկէ՝ իր յարատեւ ու քնական այդ

գրասիրութեան մէջ իսկ նպատակն անոր զարգացմանն . ու պէտք է վարժեցնել ազգատ Հայը՝ աչքը միշտ հարուստին դարձնելու ֆնաստկար ունակութենէն ետ կենալու . հարուստներէն անշուշտ կը սպասուի իտեալ մը ունենալ , ազգագուտ խոշոր հիմնարկութիւններով, որոշ նպատակի յատկացուած մեծ յուրիմարտութիւններով՝ աշխարհի ազգային յառադրութեան եւ անմահացնել իրենց անուքը . ասով է որդէն որ անոնք « հասարակութիւն » ըլլալէ կը զարդին , եւ իրենց կարգին « գործիչներ » կը դառնան : Բայց ամէն բան անոնցմէ սպասելն է որ սիւսլ է ու վտանգաւոր : Ամենամեծ ազգերուն մէջ , յաճախ շատ մեծ գործեր կ'իրականանան՝ ամենէն աղքատ քաղաքներուն փողովի բայց բազմաթիւ , ինքնաբերաբար , փութկոտօրէն , հեղեղօրէն թափող լուսմաներովը : Մեր ցեղին հոգեւոյն խոշոր կայ բնածին սէր մտաւորական բաներու . զարերէ ի վեր տիրող այլանպակ , ցաւագին , յարափոփոխ պայմաններն են որ թմրեցուցած , թուլեցուցած են այդ սէրը . մեր մտաւորական գործիչներուն , մեր հարուստ գաղափարագի մէջ գտնուող « իտեալիսթ » ներքին , եւրոպական ուսումն ստացած եւ մեծ կեդրոններու մէջ գրաւ կանութիւնը ջերմօրէն սիրել տրված երիտասարդներուն պարտքն է՝ թօթուել ժողովրդին վրայէն այդ թմրութիւնը , արթնցնել անոր մէջ բուռն յարգանք , հետաքրքրութիւն , սէր մտաւոր կեանքի ամէն երեւոյթներուն համար : Հրապարակագիրները , ուսուցիչները եւ քարոզիչ կրօնաւորները մասնաւորապէս կարող են եւ պարտական են այդ ուղղութեամբ՝ կորովի եւ յարատեւ ձեւով գործելու : Զարգացնելը այն բուրք կազմակերպութիւնները որ այդ նպատակին իրականացման նպատակը բնորոշ ունին , եւ հիմնելը նոյն նպատակին ուստեղբէն ծառայել կրող այն կազմակերպութիւններն ալ զոր չունենալ : Կովկասի Հայք , որ՝ ուստ միջնափայտէն ազդուելով , կազմակերպուած գործունէութեան մէջ՝ միշտ աւելի գերադանց են եղած քան օսմաննապիւտութեան անկարգ միջնափայտին մէջ ապրող արեւմտեան Հայք , ունին զբեմնէ բուրք եւական կազմակերպութիւնները որ հարկաւոր են , Բարեգործական ընկերութիւն մը՝ որ մտաւոր օգնութիւն բաշխելու այնքան հետամուտ է որքան նիւթական նպատակ , Կուլտուրական ընկերու-

թիւն մը՝ որ ժողովրդին մտաւոր յառադրութեան օժանդակելու նպատակ ունի . Դրամատիքական ընկերութիւն մը , եւ Հրատարակչական ընկերութիւն մը (որ Կալիքնի օրով խախաւ նուած՝ այժմ կը վերակրի իր գործունէութիւնը) : Ռուսահայոց կը մնայ ուրեմն զարգացնել , զօրացնել այդ հիմնարկութիւնները , անոնց գործունէութեան եղանակին մէջ զնել հետեւեղան աւելի մեթոտ , գործնական ոգի , ճաշակ ու եռանդ : Թրքահայք ունին Միացեալ ընկերութիւնը , Ազգանուէր Հայունեաց ընկերութիւնը , եւ Նդգպտոսի Բարեգործական . իրենց կը մնայ հիմնել , անհրաժեշտօրէն , հրատարակչական ընկերութիւն մը , թատրոնական ընկերութիւն մը , ու նաև կեանք տալ այն անկեղան ու անունով միայն գոյութիւն ունեցող էակին՝ որ կը կուգի Ղալաթիոյ Ազգային Մատենադարան : Կամք ունեցող ու գործել գիտող քանի մը անձնաւորութեանց նախաձեռնութիւնը կը բաւէ քիչ ատենուան մէջ այս ծրագիրները իրականութեան փոխելու համար (1) : Ռուսահայ գերաւանական խումբերը որ երկու տարիէ ի վեր կուգան պոտոյս ընել թրքահայոց մէջ , շատ ազնիւ եւ օգտակար դեր կատարեցին , մեծ խանդավառութեամբ ալ ընդունուեցան թրքահայ հասարակութենէն , եւ այսուհետեւ ալ անշուշտ՝ երբ գան՝ նոյնքան համակրութեամբ պիտի ընդունուին . բայց Պոլսը՝ որ ատենով այնքան փայլուն դեր ունեցած է Հայոց թատերական շարժումին մէջ , ինչո՞ւ չունենայ թատրոնական

1) Այս յօդուածը գրուած է փետրուարին : Հիւանդութեանս պատճառաւ . Ամանիս յի հրատարակչութիւնը ընդհատուելով , մնաց ցարդ անօթալ : Անկէի ի վեր , կազմուեցան Պոլիս՝ Հրատարակչական ընկերութիւն մը , քառեակամ ընկերութիւն մը , եւ Ազգային Մատենադարանը վերակազմելու նիդեր իր քալուիսի այս պահուտ : Սա սակայն նոյնութեամբ կը հրատարակեմ յօդուածը՝ պահելով բուականը : Իմիշմ այն անոր այս հաստաւոր ուս մնացած բուի , կրնայ քիչեւ քառապական պայկութիւն մը բերել Յոր հիմնուած այդ ընկերութեանց գործունէութեան : Մեր մէջ չաւ անգամ յօդուածներու մէջ առաքարկներ կը ներկայացնենք , եւ արիներով ի զուրկ սպասեմ անոնց իրագործման . այս անգամ՝ իմ այս առաքարկներէս դու հրապարակ չեմս՝ հասարակութիւնը անոնց պէտք իմնիմ զգացեր է , կանոնի իրականացուցեր է . առիպ նշանն է թէ հասարակութիւնը քրահայոց մէջ սկսած է արթննալ եւ կազմակերպուել , ինչոր հանդի միայն կարող է պատճառել իմիս :

տածելով հանդերձ, անհոգ չեն եղած զէպի ցեղին մտաւոր կենսւրը։ Շրջաւոր որուն մէջ ծաղկեցաւ Շնորհալին՝ ամենէն փոքրագլխիցն ունէն մէկն էր հայ ցեղի պատմութեան։ «Քաղաք թագաւորական և բազմաժողով ոչ գոյ ազգի մերում, կը գրէ ինքն իսկ, որպէս զի անդանոր նստելով յաթոռ հայրապետութեան և վարդապետութեան՝ ուսուցանէր ժողովրդեան մերոյ զստուածային պատկերանաւ, ըստ առաջին հայրապետացն և վարդապետացն։ այլ եմք իբր զայծեանմ յորստիցաւ եւ ի շանց փախուցեալով՝ ի Բաւանդաւ (1) յայս բնակելով, յորում ոչ և մարմնական հարկաւոր պիտոյիւք շատացեալք՝ ի գեղից կամ յազարակաց, յորոց ունիմք և ոչ մի, նա և ոչ անդաստան հողոյ, զի վատաւջօք և աշխատութեամբ զպէտս մեր ընտաք, և ոչ օգնութիւն ուստեք, որպէս արժան էր ի թագաւորաց և իշխանաց ի Քրիստոս հաւատացեալոց, այլ միայն ի Տեառնէ Աստուծոյ»։ Բայց այդ «այծեամի» պէս ապրելու դատապարտուած մարդը ամբողջ կենսւրը նուիրեց հայ մտաւոր բուրաստանը հարստացնելու։ Ի՞նչ պիտի արժէր այսոր հայ ցեղի մը գոյութիւն ունենալը կամ չունենալը եթէ Շնորհալինոր արտադրած չըլլար այդ ցեղը։

Արտաքին պատճառներուն վրայ որ յաճախ խափանած, զժուարացուցած են մեր մտաւոր թռիչը, — և որ ուրիշ ձեւով կրնան կրկնուիլ նորէն — մեր ներքին անհոգութեան, անստարբերութեան արգելքը չաւելցնենք։ Մէկ կողմէ դարմանենք մեր վերքերը, հոգանք մեր որբերը, հաց տանք մեր խեղճերուն, աշաւուրը ըլլանք վաղուան փտանգներուն, բայց միւս կողմէ՝ անվհասօրէն, յարստեւորէն, ամէն ընդդէմ աշխատինք վառ պահելու մտաւոր Զանք, առանց որուն մեր ճամբան խաւարէն աւելի խաւար կը դառնայ։ Ունենանք արառեստ մը, գրականութիւն մը՝ լեզու մը հետգինեալ աւելի նուրբ, աւելի ձոխ, աւելի ինքնատիպ. որպէս զի օտարները (ինչպէս նոյն իսկ փրոֆանսերէն կը արգիլին եւրոպացի մեծ գեղեցկագէտները՝ միմիայն Միլթոնը բնագրին մէջ կարդալու համար) մղուին ստրկելու մեր լեզուն, հետեւելու՝ մեր գրականութեան և

արուեստին, և որպէս զի նոյն իսկ մեր ապագայ սերունդները՝ հայկական քաղաքակրթութեան մը անգիմարդի ի վրայէն իսկ չլացած, գրառուած, արդապետուած, ամէն օտարացման փորձութեանց հակառակ՝ Հայ մնան։

Ա. ՉՊԱՆԵԱՆ

Փետրուար, 1910

Օ Ճ Ա խ

Քաղին օօք, ռախներուն շուրթն օսկ, Սաղարթախի քառուկի մ'մէջ լրտեմքս, նախնիներէ մէկ մընացած հրիւսակ, երդի մը կար տ'յնան խաղաղ ու հանգիստ։

Այնեղ մեծքն էիմ մնիմ էօք ու երբայր, Մայրս ո'րքան մեկ կը ծնէր հոն ո'րքան, Ամէն անգամ որ մնիմ կասցած՝ խոյաբար, Կը զըրուէիմ՝ մէկ կողմ մնած մեռական։

Այլ լացեր սակայն չէին օսը մէկ ցաւ, Հոն ամէն բան արցունքէն վեր խիղի ունէր, Բայց ի՛նչ արագ այլ կեանքն այսպէս հոսակ անցաւ։

Այժմ նրճեց օսար երկիմ՝ խո'րք օսունք. Կարօսախերը կը դառնէին զիս յախախ, Ծղդի կեանքիս քաղա'ր, աղու'ր դուն օնախ...։

ԱՂԲԻԻԻՆ ԱՂԶԻԿ

Ծոռակն է չինք կը ցայէ արծաթափայլ ու ծծողուն, Զուր կարէ փրփուներ շինած կ'երթայ դարն ի վար. Ծալուկ իրանք մեղուկին կը նապկթի օնեղալար, Սէղերուն մէջ քաթբաճուր, մարդին վերայ օսարածուն։

Ու սարեւն կապտամուտ այն ինչ ծաղիկն աւօթին Իր օտիւրակներն կը բանայ ոսկեծղի, ծիրանի, Երկուսն ալ ահ, դարձաւ, վարսեր լակ՝ հողանի, Զուր օսունքու է եկեր աղւոր աղչիկն ապրիլին։

Հողէ օտիւրն ուսաւարած կ'երգ յուրիկ ինքնիրեն. Խա'չ ու՝ ջուր պատրուակ, իմ եղած է ծամաղի, Կըսանա՞մ։ Եւն իմա կը վարէ զայն անխթի։

Դուսայք փառա'մք փափուկ կակ զըրեթ իմեմերէ՜ Լուսընկայ ծան՝ մն է զոր կը սիրէ խանգաբոր, Անոր հայալ կը ինէ սիւրս աղղկան օխտաբոր։